

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՅՈՒՍԱԼԻՈՒԹԻՒՆԸ

Յրանանկան Հուլիանուր Larousse բառարանին նշանաբանն է “Je sème à tout vent” խաբը և որպէս խորհրդանշել կը գործածէ կուարանջար (pissenlit) կոչուած խոտաբոյսին ծաղիկը խառնուելով, որ մեղմ հոլէն կը տարածէ իր սերմերը: Հին Larousse-ներուն վրայ կար աղջնակի մը նկարը, որ այս ծաղիկը ձեռքին մեղմիկ կը փչէր անոր վրայ Այս ծաղիկը, որ ժողովրդական լեզուով կը կոչուի dent-de-lion (առիւծատամ, անգլ. dandelion), արդարեւ շատ յարմար խորհրդանշան մըն է բառարանի մը համար, որուն պաշտօնն է լեզուական գիտութիւնը տարածել ամենուր, ինչպէս հոլով կը պիտէ սերմերը:

Թէ Հայերէն բառարանները ո՞րքանով կը կատարեն այս դերը, յոյժ խնդրական է: Լեզու մը լաւ սորվելու համար անհրաժեշտ է ունենալ լաւ բառարաններ: Իսկ մեզ՝ փիւռքահայերու համար, որ մեր մայրենին կորսնցնելու վտանդին առջև կը գտնուինք, Հայերէն բառարանը կը հանդիսանայ նաև Հայապահպանման, յատկապէս լեզուապահպանման գլխաւոր ազդակ: Սփիւռքի մէջ ներկայիս Հարցը առաւելաբար Հայերէն սորվելն է, քանի որ երկրին լեզուն սորվելու համար բոլոր Հնաբաղուութիւնները կան: Հին բառարանները, որոնք պատրաստուած էին Միջին Արեւելքի Հայաստան կնդրոններուն մէջ, թիրախ ունէին օտար լեզուն, մինչդեռ այսօր Սփիւռքի բառարանները պէտք է թիրախ ունենան Հայերէնը: Այս փոփոխութիւնը արդէն ինքնին նոր ուղղութեամբիւն ու մշակման տարբեր եղանակ կը պարտադրէ բառարանին:

Հին բառարաններէն նշանաւոր են Հետեւեալ Յրանանբէն-Հայերէն բառարանները, որոնք արժագանգը Հանդիսացան Ջարթօնի շարժման (1860-80) պատճառած լեզուական անհաշիւից զարգացումին: Նորարար Բիւզանդացիի (Պոլիս, 1884, 1298 էջ), Մեքսիկայի Լուսարեանի (Պոլիս, 1892, 1092 էջ), Սիլիա Տէմիրճիպաշեանի (Պոլիս, 1896) և Գուրաթի Լուսինեանի (Փարիզ, 1900, 1902, երկու հատոր, 1887 էջ) գործերը, որոնց մէջ Հնդկականներուն նպատակն էր իւրաքանչիւր Ֆրանսերէն բառի փոխարէն Հայերէն բառ մը դնել, ուստի անոնք կը պարունակեն բազմաթիւ նորակերտ բառեր՝ ոճանք յաջող, ոճանք խժուար, ոճանք ալ բունգարօսիկ: Այս բառարանները այսօր անգտանելի են, բացի Ե. Տէմիրճիպաշեանից, որ Պէլլուրի մէջ վերապատկած է մի քանի անգամ: Այս մէկը մօտաւորապէս 500 նոր բառեր կը պարունակէ կերտուած Հնդկականին կողմէ: Այս բառարանները մեն Հմտութեամբ պատրաստուած գործեր են, սակայն առ նուազն Հարիւր տարուան Հնութիւն ունին և այդ ժամանակըրջանի ընթացքին լեզուներուն կրած զարգացումը չեն պատկերացնելու: Անգլերէն-Հայերէն Հին բառարաններէն ինքի ծանօթ է միայն Զ.Տ.Ս. Փափագեանի Պատկերազարդ Անկլո-Հայ Բառարանը (Պոլիս, 1910, 1138 էջ), որ անգտանելի է այսօր Աւելի նոր ժամանակներուն (1950-60 թթ.) լոյս տեսած են Մեքսիկայի Գուրաթի մեծանի Անգլ-Հայ. և Հայ-Անգլ. Ժառայուն բառարանները որոնք շատ նորոգայի աշխատասիրութիւններ են (բացի զրպանի տարբերակէն) և զերթի՛ պատշաճ կան նաև մի քանի այլ բառարաններ, որոնք կը յաւանդին Հարդիական ըլլալ, սակայն բառարանագրական որակի և լեզուական ճշդութեան ու ճշգրտութեան տեսակէտէ կը մնան սկզբնաւոր և պակասաւոր:

Բառարան մը բառերու և համապատասխան նշանակութիւններու ցուցակ մը չէ լոյր Ան ուսուցիչ մըն է ինքնին, որ իւրայայտուկ մեթոտարանութեամբ լեզու կը սորվցնէ, ստով ոչ միայն բառերու ընդհանրական իմաստը, այլ նաև բառերու

և բառակապակցութիւններու յարակից նշանակութիւնները, իմաստի նրբերանգները, անոնց քերականական պաշտօնը, խոնարհման ու հոլովումի զարտուղութիւնները, տուեալ բառի մը զանազան մասնագիտութեանց մէջ ունեցած տարբեր իմաստները, ոճային ու դարձուածքային ձևերը (ի պահանջել Հարկին օրինակներ տալով, ինչպէս դարձեալ Larousse-ն է, որ կ'ըսէ՝ “Un dictionnaire sans exemple est un squelette”). Բառարան մը նաև պէտք է թաշ լաւ լեզուին զարգացման հետ, ներգրաւելով նոր հակացութիւններ ու եզրեր, նորաստեղծ ու փոխառեալ բառեր, որոնք մուտ գործած են լեզուէն ներս, նաև նշել այն պարագաները, ուր տուեալ բառ մը իմաստի փոփոխութիւն կրած է ժամանակի ընթացքին, երևոյթ մը, որ Հասարակաց է բոլոր լեզուներու մէջ (օրինակ՝ մեր Ընդհանրաբար բառը) վերապէս, բառարանն է, որ կը կանոնականացնէ բառը և ուղղագրութիւնը և այդ պատճառով իսկ կը նկատուի Հնդկականութիւն: Զէ՛ որ, բառի մը ճշգրտութեամբիւնը ճշտուելու համար Հարց կու տանք: Այդպիսի բառ կա՞յ բառարանին մէջ:

Ուստի, համարելով բառարանը որպէս թէ՛ մայրենի և թէ՛ օտար լեզուներու ուսուցման աստարտ գլխաւոր ազդակ, որամարանական պիտի ըլլար ակնկալել, որ մենք՝ Հայերս, ցրուած այլազան լեզուներով խօսող երկրներու մէջ, ունենայինք բառարաններու որակն ու տեսակի ճոխութիւն մը: Դժբախտաբար, իրականութիւնը այդ չէ: Կայ նաև այն պարագան, թէ փիւռքահայութեան ֆախախիշ մեծամասնութիւնը կանոնաւոր Հայերէն սորվելու առիթը չունի այսօր: Նոր սերունդին շատ փոքր մէկ համեմատութիւնն է, որ Հայկական դպրոց կը յաճախէ, ուր իր ստացած Հայերէնը սահմանափակ մակարդակի վրայ է և այդպէս ալ կը մնայ ու կը նահանջէ դպրոցը աւարտելէ ետք: Ուստի, Հայերէն լեզուի մէջ զարգանալու գլխաւոր խթաններն են զրականութիւն և մանաւանդ լաւ բառարաններ: Դիտուած այս դարու մշակութային և լեզուական զարգացման մակարդակէն, ներկայիս գոյութիւն ունեցող Հայերէն բառարանները անբաւարար են ու անասակ, իրենցմէ պահանջուած պաշտօնը լրացնելու:

Արդարեւ յուսալքի փորձառութիւն մըն է, երբ նեղն ինկած՝ օտար բառի մը Հայերէն համարժեքը (կամ փոխադարձարար) կը փնտռես, և ահա՛ ճիշդ այդ բառն է, որ կը բացալայի բառարանէն: Եւ երբ այս կը կրկնուի բազմաթիւ անգամներ, ակամայ կը խորհուր, թէ բառարանագիրը զուարդութիւն մը սարքուած է քեզի դէմ: Նոր բառարաններու թէ՛ օտարալեզու և թէ՛ Հայերէն բաժիններուն մէջ ահաւոր պարապութիւններ կան և անհնարին է հասնել, թէ ի՞նչ սկզբունքով կամ ի՞նչ ընտրողականութեամբ այդքան բառ դուրս ձգուած է: Լեզուն ժամանակով կը զարգանայ, կը ներգրաւէ նոր հակացութիւններ ու համապատասխան եզրեր: Հին բառերը նոր իմաստ կը ստանան, նոր գիտութիւն Հետեւանքով կը կերտուին նոր բառեր, կը կատարուին փոխառութիւններ, իսկ օտար բառեր ալ կրնան Հայկական տարազ հագնել: Ինչպէս եղած է ելեկտրականութիւնը բառը, նոյնպէս ալ կրնայ ըլլալ, օրինակ՝ ֆինանսաւորել բառը վերջին տասնամեակներուն ընթացքին բազմաթիւ նորակերտ ու միաժամանակ յաջող և զեղահնչիւն բառեր մտած են Հայերէնի արեւմտահայ ու միջնաւորարար արեւելահայ ճիւղերուն մէջ, որոնք սակայն չեն ներգրաւուած Հայերէն բառարաններու մէջ: Ի ձեռին ունեցած շարք մը Հայ-Անգլ. (և փոխադարձ) հարդի՝ բառարաններու մէջ ի զուր փնտռելի Հետեւեալ բառերը, որոնք պատահաբար

միտքս ինկան. համակարգիչ, բարդոյոթ, վարորդ, անձնակազմ, հաստոց, շահարկիչ, տարերային, կիսահաղորդիչ, լուսալսարան, ճէն, ելն, ելն: Ցաւալի է, որ նման բառարաններ փոխանակ ճոխացներու մեր լեզուն, կը միտին աղքատացներու զայն:

Անգլերէն սորվողի մը համար մեծագոյն դժուարութիւններէն մին է բառերուն հնչումը: Ուստի, գրեթէ բոլոր Անգլ-Հայ բառարանները բառերուն հնչումները կու տան Հայերէն տառերով: Կան սակայն անյարիրութիւններ, որոնք կը բխին մասամբ հնչումի չըմանային տարրերութիւններէն, մասամբ ալ Հայերէն տառերու անբաւարարութենէն, որով կարող չեն անգլերէնի աւելի քան 40 հնչիւնները արտայայտելու: Օրինակ մը տալու համար, peculiar բառին հնչումը երեք բառարաններու մէջ տուած է երեք տարբեր ձեով. փքիուլ'նըր, փէքուլ'նըր, բէքիուլ'նըր, կամ compunction բառին հնչումը քըմփաւ'նըրը, քամփընը'նը, քոմփընը'նը: Դժուարութիւնը ակներև է: Թերևս աւելի նպատակաշարժար ըլլալ Միջազգային Հնչիւնային Համակարգը (International Phonetic System) գործածել, բացատրական ցուցակ մը դնելով բառարանին սկիզբը:

Հայերէն բառարաններու մէջ լրիւ կամ մասամբ զանց առնուած կէտերէն մին ալ խնդրոյ առարկայ լեզուին ռճային կամ դարձուածքային ձևերն են, որոնք յոյժ կարևոր են լեզուին տիրապետելու համար: Օրինակ՝ անգլերէնի մէջ լեռացողութիւններու գործածութիւնը տուեալ բայի մը հետ տարբեր իմաստներ կու տայ խօսքին. օրինակ՝ to look բայով կազմուած հետևեալ ձևերը՝ look about, look after, look at, look down upon, look for, look into, look out, look over, look up, look up to, տարբեր իմաստներ ունին և խրաքանչիւրը ունի Հայերէն համապատասխան բառը: Փոխադարձաբար, Հայերէնի մէջ ալ, օրինակ սիրտ բառով ունինք հետևեալ դարձածքները. սիրտ աղմուկ, սիրտը դնել, սրտին դնել, սիրտը ելլել, սիրտը ընել, սիրտ խառնել, սիրտ հառնել, սիրտ հատցնել, սիրտը ցնդել, սիրտը ցնտել, ելն, և խրաքանչիւրը ունի իր համապատասխան բառը անգլերէնի (կամ այլ լեզուի) մէջ, որ անպայման սիրտ բառով չէ շինուած:

Դեռ կարելի է նշել յատկանշիւր, զորս բաղձալի պիտի ըլլար տեսնել Հայերէն բառարաններու մէջ: Մեր մայրենիին լուսազոյն ծառայելու համար անհրաժեշտ են արդիական ու գիտական մեթոդներով պատրաստուած լաւ բառարաններ, որոնք սակայն միաժամանակ դիւրամատչելի ըլլան բոլորին՝ ուսանողին, գրողին, խմբագիրին, ընթերցողին, սիրողին ու արհեստավարին:

Վերջացնել առաջ մի քանի խօսք Հայ լեզուի բառարաններու մասին, որոնք առաւել ևս անհրաժեշտ են մեր մայրենին լաւ սորվելու, զայն պահելու և անոր զարգացման հետ քայլ պահելու համար: Յետգրութեան չըմանի առաջինն է Սիմոն Գարամանեանի Հրատարակած «Նոր Բառգիրք Հայոց Լեզուին» (Պոլիս, 1892), որուն մէջ ներգրաւուած են գոնէ արեւմտահայ մամուլի և գրականութեան մէջ գործածուած նորակերտ բառերէն շատերը: Հինգ տասնամեակ յետոյ յոյս տեսած է Ստեփան Մայիսանանցի «Հայերէն Բացատրական Բառարան» (Երևան, 1943, մեծագիր քառահատոր, Մէսրոպեան ուղղագրութեամբ, նաև Պէյրութ, 1955), որու յաջորդեցին «Ժամանակակից Հայ Լեզուի Բացատրական Բառարան» (Հեղինակային կազմ, Երևան, 1969, մեծագիր քառահատոր) և Եղ Աղայանի «Արդի Հայերէնի Բացատրական Բառարան» (Երևան, 1976, մեծագիր երկհատոր): Այս բոլորը գրեթէ անգտանելի են և շատ ընդարձակ ժողովրդական և ուսանողական գործածութեան համար, իսկ վերջին երկուքը՝ Արեղեան ուղղագրութեամբ: Լսած եմ «Հայոց Լեզուի Նոր Բառարան» մասին (Ա. Տէր Քաչատուրեան և այլք, Պէյրութ, 1968), զոր երբէք չեմ ունեցած արամագրութեան տակ: Կայ նաև Հ. Արիստակէս Վրդ. Պոնճայանի «Առձեռն Բառարան»ը

(Պոլիս, 1974), որ յատկապէս ուղղուած է պոստհայ ուսանողներու պարունակելով նաև բառերու մեծամասնութեան թրքերէն համաթէքները: Այս ցանկը սպառնիչ չէ, ի հարկէ. նշուած են միայն իմ գիտցածներս ու տեսածներս: Վստահարար կան ուրիշ բառարաններ ևս. որոնցմէ անդեակ չեմ, ինչ որ ցուց կու տայ, թէ Հայերէն բառարաններ, որոնք ամենայայն տարածումը պէտք է ունենան, կը մնան լուր տաճանափակ չըմանութեան մէջ:

Ինչպէս կ'երևի, ներկայիս Ափիւռքի մէջ Հայերէն բառարաններու (օտարալեզու և մայրենի) փինակը անյուստի է: Գարգապէս չկան օրուան պահանջին ու լեզուագիտական զարգացումներուն հետ քայլ պահող բառարաններ, որոնք միաժամանակ ըլլան դիւրամատչելի: Ինչ մեղքս պահեմ. շատ յաճախ երբ քաղաքի գրախանութիւններ կ'այցնեմ, քայլերս կ'ուղղուին բառարաններու անկիւնը, ուր երկրին գրեթէ բոլոր լեզուական համայնքները ներկայ են իրենց բառարաններու գրաւիչ ցուցանմոյններով: Ցանկացած լեզուից այնտեղ է: Անգեայները հանդիպեցայ նոր բառարանի մը, — Գամրոնէրէն: Գիտէ՞ք ուր է Գամրոնիւն. կարևոր չէ: Կարևորը այն է, թէ բառարանը հոս է, այս մեծ քաղաքին մէջ: Կը նախանձիմ՝ բարի՜ թէ չար: Սակայն միաժամանակ զեռ կը յամառի մէջս, յուսալով, որ օր մը թերևս Հայալեզու բառարան մըն ալ կը տեսնեմ այդ դարակներուն վրայ: Արդեօք պահանջ չկայ (չէ՞ որ եթէ պահանջ ըլլար խանութպանը անպայման կը ճարէր), թէ ոչ այդ ցուցանմոյններուն որակին համապատասխան Հայալեզու բառարան չկայ: Ափսոս, որ այսօր, աշխարհի ամենահին կենդանի լեզուներէն մին ու իր հնդկարական ծագումովը Հայաստանի մեր մեծաքանի Հայերէնը դեռ չունի գէթ իր Petit Robert-ը կամ Webster Collegiate-ը: Մեր մասնագէտներու և բազմաթիւ ու բազմազան մշակութային միութիւններուն համար մարտահրաւիր մը ահա՜:

Կ. ՈՒՋՈՒՆԵԱՆ

(*) Այս գործերը մասին յաւելեալ ծանօթութեանց համար դիմել՝ Յ. Մ. Սիրունի, «Պոլիս և Իր Դերը», հատ. Դ. էջ 63-71:

«Փառք հայ տառերուն . . . Հայ լեզուն այդ տառերու սանդխամատներուն վրայ ոտն առ ոտն բարձրացաւ ամէն դարու ճակատին վրայ, հոն փորագրելու համար անմահութիւնը մեր Յեղին»:

Դ.Վ.

«Խլեցէք ժողովրդից ամէն ինչ, նա կարող է ամէն բան վերադարձնել: Սակայն խլեցէք լեզուն, և նա այլևս լեզու չի ստեղծի: Կարող է հոյնիսկ նոր հայրենիք ստեղծել, բայց լեզու՝ երբէ՛ք: Մեռաւ լեզուն ժողովրդի շրթներում՝ կը մեռնէ և ժողովուրդը»:

Կ. ՈՒՇԻՆՍԿԻ